

ŠIMUN ŠONJE
Filozofski fakultet
Sarajevo

UDK 871—1=03=862

O PRIJEVODU VERGILIJEVE ENEIDE OD ĐURE HIDŽE¹

Abstrakt: Kod prijevoda Vergilijeve Eneide od Đura Hidže, koji je do danas ostao u rukopisu, nas danas interesira tehnika kojom je Hidža u skladu sa dubrovačkom književnom praksom, pretakao Vergilijeve heksametre u strofe rimovanih osmeraca. Posao je bez sumnje bio težak zbog neobične metričke sheme u koju je Hidža salio Vergilijevu Eneidu i zbog posve različite naravi latinskog i našeg osmeračkog ritma. Hidža stoga kadšto sažima a kadšto proširuje originalni tekst, kako bi dobio skladne i povezane osmeračke kvartine.

Đuro Hidža, dubrovački liječnik a više poznat kao vrstan i plodan latinista prvih decenija 19. stoljeća, preveo je između ostalog kompletnu Vergilijevu Eneidu u osmeračkoj rimovanoj kvartini. Prijevod nije štampan, a sačuvao se je što u originalnim autografima, a više u prijepisima. Mada današnju čitalačku publiku ne može zainteresirati Hidžina Eneida, jer je taj prijevod nastao po kriterijima i ukusu isključivo onog vremena, o tom se prijevodu daje ipak govoriti sa historijsko-literarnog stanovišta.

Ocjenu Hidžine Eneide prvi je pokušao dati Vladoje Dukat u kraćem historijskom pregledu Vergilijevih prevodilaca u hrvatskoj literaturi². Taj historijski presjek gonio je autora da što sažetije iznese zaključke svog istraživačkog rada na upravo pronađenom rukopisu. Kako je Dukat u tom istraživanju imao široko polje neistraženog materijala, osvrt na Hidžin prijevod dobio je premalo na prostoru i na ozbiljnosti pristupa temi. Sve je, naime, rečeno na dvije stranice³.

Dukat u spomenutom članku navodi⁴ da je Hidžin prijevod zbog neadekvatnog i kratkog stiha osmerca znatno duži nego heksameterski original. To je istina tek onda ako govorimo o broju stihova, čime autor odmah i dokazuje ovu konstataciju. Ali kad znamo da se latin-

¹ Ovo je jedan dio moje monografije „Đuro Hidža — prevodilac Vergilija“. Pojedina poglavlja monografije pojavljuju se u raznim našim časopisima. Dosada je izašao prvi članak u časopisu „Dubrovnik“, 4—1982, str. 69—73.

² Vergilije kod Hrvata, Ljetopis JAZU, 1930/31, sv. 4. str. 215—222. O Hidžinoj Eneidi govori i Željko Puratić u dva članka: 1. O Hidžinu prevodu Publija Vergilija Marona, — Živa Antika, g. XI, sv. 1, Skopje 1961, str. 179—195; — 2. Hidžin i Radeljevićev prevod Publija Vergilija Marona (Četiri sitna priloga za historiju naše starije književnosti), Radovi III Filozofskog fakulteta u Sarajevu, g. 1965, str. 408—413.

³ Nav. dj., str. 216—218, a i tu Dukat više govori o odnosu Hidžina originala i Radeljevićeve prerade.

⁴ Nav. dj. str. 216.

ski heksametar može adekvatno i ispravno reproducirati u dva osmerca, a to zna i Vl. Dukat⁵, onda, kako ćemo vidjeti, Hidžin prijevod izlazi tek nešto glomazniji od originala.

Ovdje ću pokušati dati analizu Hidžina prijevoda Eneide na temelju drugog i dvanaestog pjevanja, držeći se Hidžinih autografa i ranijih prijepisa.

Kod Vergilija drugo pjevanje Eneide iznosi 804 heksametra, što je Hidža pretočio u 424 strofe, ili u 1696 osmeraca; dvanaesto pjevanje iznosi 952 heksametra, što je kod Hidže 506 strofa, ili 2024 osmerca. Razlika je u broju stihova za drugo pjevanje 1 : 2,1, a za dvanaesto 1 : 2,2. Ako bismo se obazirali za slogovni raspon heksametra i osmerca, mada tu nema stroge matematike jer su originalni tekst i prijevod u dva različita jezika, onda je to prilično realan odnos. Naime, heksametar može imati od 13 do 17 slogova. Kao prosječni raspon slogova kod heksametra možemo slobodno uzeti 15 slogova. To je tek za jedan slog manje od slogovnog raspona dva osmerca.

Prevodilac u osmercu treba dakle da ima jasnu sliku da latinski ili grčki heksametar može reproducirati u dva osmerca, odnosno tome slično. Hidža to rati u odnosu 1 : 2,1, odnosno 1 : 2,2. On dakle ima nešto više osmeraca nego što bi trebalo. To ne bi trebalo biti rezultat samo Hidžinog proširivanja teksta već i naravi našeg jezika, osobito starijeg. Hidža je, kako ćemo vidjeti, doista proširivao originalni tekst svojim dodacima, ali se sjetimo da su tek par decenija ranije dubrovački prevodnici Homera u latinskom heksametru Rajmund Kunić i Bernardo Zamanja imali i veću razliku stihova u odnosu na original.

Dakle sa slogovne strane Hidžin je prijevod u cjelini tek nešto dulji od originalnog teksta. To bi sada trebalo ogledati i sa tekstovne strane, što je dakako znatno presudnije u ocjeni vjernosti nekog prijevoda. Uzmimo sam početak drugog pjevanja Eneide, prva dva stiha. Latinski tekst neću navoditi, a svaki zainteresirani stručnjak može ga sebi lako priuštiti. Kod Hidže je to ovako u ruk. 1434/2⁶:

Samukosce svikolizi,
Pomno i ciut gha svak spravglia se,
Kad usdignut na pernizi
Enea kliknu u ove glase.

Dakle, upravo 1 : 2, a kako su to kod Vergilija dvije stih-rečenice, tako je i Hidža pravilno i skladno svaki stih dao u dva osmerca, u kojima se trohejska inercija kadšto razbija i daktilskim ritmom. Metrička dosljednost popraćena je ovdje i tekstovnim skladom. Svi su sintaktički elementi originala adekvatno izraženi u osmercu, mada ne po strogom tekstualnom principu. Hidža se općenito ne drži strogo ori-

⁵ Nav. dje., str. 211.

⁶ Zadržavam grafiju originalnih rukopisa, a svaki pomnivi čitalac lako će osjetiti današnji grafički izgled upotrebljenih tekstova. Upozoravam da je Hidža vrlo mnogo računao sa stapanjem susjednih vokala, pa eventualni višak slogova osmerca samo je prividan.

ginalnog izraza da bi ga vjerno leksički prenio u svoj stih, pa se na takve razlike originala i prijevoda ne treba ni osvrnati. Prema tome je to Hidžin stil prevođenja kada on dvije paralelne rečenice originala prenosi hipotaktički:, kad . . . kliknu u ove glase.

Nešto slično mogli bismo kazati za strofu 6, gdje je trohejska inercija više izražena: (Ruk. 1434/2)

II, 10—11: Nu kad sgeglna jesi tako
Ciuti nasce sgođe hude,
I obasnat hoch svakako
Napokoine Troje trude.

Isto ćemo naći u strofi 17 (Ruk. 1434/3):

II, 29—30: Od Dolopa ovdi cette,
Ovdi Akile krutan bisce,
Ovdi stahu plavi klete,
Vojske se ovdi sudarisce.

Hidži je ovdje bilo još lakše heksametar izraziti u dva osmerca, jer su Vergilijevi heksametri sintaktički izvedeni od po dva simetrična polustiha, kod kojih je osobito izražena anafora priloga „hic“ (ovdi). Hidža je u ovoj strofi jednako plastičan u svim detaljima, mada mu nije toliko stalo do uporne anafore, a u četvrtom osmercu lako ju je mogao ostvariti.

Četiri sintaktička dijela originala Hidža vješto izvodi i u strofi XII 73 (Ruk. 1434/2):

XII 129—130: Kros naredbu narizaju,
Svi se k' miestu svom vratisce,
Kopglja u semglju sabijaju
S' vrata scitite a snimisce.

Ipak tu dvije paralelne rečenice za prvi heksametar nisu posve na mjestu.

Hidži nije teško i dvojne heksametre sa nutarnjim sintaktičkim zakoračenjem jednako adekvatno dati u četiri osmerca, mada ne toliko vjerno 'kao u strofi II 38 (ruk. 1434/3)

II 63—64: Tuj vidjet ga skupi se
U okolo od svudara
Trojska mladost i scjali se
Kros smieh gnime, i rug tvara.

Zakoračenje prvog heksametra do pentemimere drugog stiha Hidža u strofi vodi do prvog polustiha trećeg osmerca.

U strofi II 64 Hidžino je zakoračenje drukčije nego u originalu (ruk. 1434/3):

II 114—115: Euripil poslat poghje
K Febu da nas on upravi,
Kad ga sacju, i k nam doghje,
Zvilni odviet boga javi.

Vergilijeva zakoračenja Hidža često daje u paralelnim osmercima, kao u strofama XII 17, 18, 40 (ruk. 1434/2):

XII 27—28: Men' dat setu miesctanomu
Kchjer pusceno ne biasce;
Er glas Boghov' piru tomu
I gljudi se opriciasce

XII 29—30: Nu s' gliubavi dobit tvoje
I s'rosgbine meu nam' kâ je,
I s'plakagna gliubi moje
Sve potlacih te vesaje.

XII 72—73: Nemoj, molim, s'usdasima,
Cim se kârvno idem biti,
I susama nekobnima
Mene, majko, vech' slediti.

Reproduciranja u odnosu 1 : 2, ili nešto slično, u drugom pjevanju Eneide nalazim preko 90 slučajeva, a to iznosi više od 180 heksametara. U dvanaestom pjevanju nalazim oko 170 slučajeva, tj. oko 340 stihova. Možda je to i premalen broj da bi se istakla vjernost Hidžina prijevoda i da bismo njegovoj Eneidi dali oznaku modernog prijevoda a ne tradicionalnog prepjeva. Stvarno, izvan ovih slučajeva Hidža znade i napuštati original u pojedinim dijelovima njegove sintakse, pa ga kadšto, vezan svojim stihom, skraćuje a kaošto proširuje vlastitim elementima. Time se nužno i odnos njegovih osmeraca prema originalu mijenja u rasponu od 1 : 1 do 1 : 4.

Nalazim tek nekoliko primjera kada Hidža neobično zbija smisao originala, pa tako u jednoj strofi uspijeva reproducirati četiri heksametra, kao u strofi II 231 (ruk. 1434/2):

II 416—419 Kô kad vjetri s'sle godine
Dmech s'Sapada i is Istoka,
Jetku gore i planine,
More i usavri is duboka

Prenošenje heksametra u osmerac nužno povlači za sobom sintaktičke izmjene. Najprije, Hidžina strofa nije sintaktički ispravna. Prilog sadašnji „dmech“ trebalo bi zamijeniti oblikom „dme“. Što Hidža ne spominje oznake vjetrova (Zefir, Not, Eur), to je ono njegovo skraćivanje, ali što uz oznaku vjetra Eura ne prevodi „eois laetus equis“, to mu svakako oduzima na vjernosti. Isto treba kazati kada u trećem osmercu nepotrebno proširuje izraz „stridunt silvae“, a nedozvoljeno skraćuje zadnju sliku koja se u originalu proteže od stanke heftemimere trećeg stiha do kraja četvrtog. Ovakvi slučajevi su svakako grubo narušavanje sklada legende, mada su inače njegovi stihovi skladni. „More i usavri is duboka“, gdje vidimo ono kompliciranije stapanje vokala, lijepo je rečeno, ali to nije Vergilijevo.

Nešto je slično u strofi II 273 gdje Hidža tri heksametra i četvrti do heftemimere reproducira u svoja četiri osmerca (ruk. 1434/2):

II 469—499 Tac plot Rieka kad pieniva
Probie, silne vode udare,
Točeći se preko gniva
Nose stada i koscave.

Ovo je doista prekomjerno skraćivanje, pa originalne Vergilijeve slike i ne vidimo u lošoj Hidžinoj dispoziciji usporedbe.

U strofi II 318 Hidža jednako reproducira tek nešto manje od četiri heksametra, naravno i ovdje uz veliko skraćivanje (rukl 1434/2):

II 589—592: Tu se menni u tamnosti
Nochi, u skupu kô Bogovâ
Bosganstvenoj u jasnosti
Golina Mati occitova.

Najvoće skraćivanje nalazim u strofi II 326, gdje Hidža sažima četiri heksametra i prvu strofu petog stiha (ruk. 1434/2):

II 608 i d. Pasi gdi se ore i lome
sidi, kros plam oghna sgiva
One Netun s' trosublgljome
Is koriena ih isvagliva.

Hidža ispušta mnoge pojedinosti originala kod usporedbe koju je inače Vergilije preuzeo od Homera u strofi XII 117 (ruk. 1434/2):

XII 206—209: Scibika ova kâ ikada
Vech ne mosge bit selenâ,
(U ruzi e on imade)
Cim je od stabra odkidena.

Nešto manje skraćivanja nalazim u strofama u kojima Hidža reproducira sintaktičku cjelinu od tri heksametra (3 : 4, ili 1,5 : 2). To je kod Hidže već češći slučaj. Tako u strofi XII 13 (ruk. 1434/2):

XII 19—21: Mladce dusce svim hrabrene,
Krutnu krepos vech' kasgechi,
Zichja straha silisc mene
Da dvoumim vech mislechi.

Hidža izostavlja poredbene riječi: quantum...tanto, a u zadnjem stihu dva predikata on izražava samo jednim (dvoumim).

Više se udaljava od originala u strofi II 88 (ru., 1434/2):

II 157—159: Da m'je dano marskieh gliudi
Isniet taine misli is tmine,
Er vech ijedan vesaj hudi
Ne darsgi me otasgbine.

Ovo je već daleko od prijevoda. Vergilije je tu jasan: slobodno mi je prekršiti sveta prava Grka; slobodno mi je mrziti te ljude i sve iznije-

ti na vidljelo štogod kriju. — Sve to Hidža iznosi u sama dva osmerca, a već je to bilo dostatno za jednu cijelu strofu. No, Hidža ne želi stvarati druge strofe, pa nužno skraćuje original, dok opet tri četvrtine zadnjeg heksametra daje čak u svoja dva osmerca.

Slično je u strofi II 116 (ruk. 1434/2):

II 206—208: Van su vode oba isnili
Parsi, i rusne gneh huhore,
Nedospietne a kude vili,
Tiskajuch s'gnima sgitko more.

Ovdje Vergilije kazuje punu misao u skupu od tri heksametra koji se sintaktički lome u drugom heksametru. Dva gotovo paralelna dijela jedne misli Hidži je lako iznijeti u po dva osmerca, ali usto on zanemaruje pojedinosti Vergilijeva opisivanja.

Spomenut ću još dva karakteristična Hidžina skraćivanja, a to su strofe II 143 i 229 (ruk. 1434/2):

II 254—256: Tad a mûce k'nascem kraju
Garske plavi se is Tenede
Po mesezu priblisgaju,
Plam nadcelne plavi i sliede.

II 410—413: Tu naiprie is visine
Templa nasci billi nas su,
Mnech s'promizena od higline,
I orusgia Garzi da su.

Vidjeli smo da Hidža na mjestima skraćuje Vergilijev tekst, pri čemu u većini slučajeva lako žrtvuje po koji rečenični element ili se sažetije izražava. Kod Hidže ćemo ipak naći više primjera proširivanja teksta, i to u omjerima 1 : 4, 1,5 : 4, ili tome slično.

Najprije bih dao nekoliko primjera njegova proširivanja, kada jedan Vergilijev heksametar iznosi u svojoj cijeloj strofi. To su u većini slučajeva oni heksametri u kojima je Vergilije neobično sažet, pa ih naš prevodilac ne uspijeva izraziti u prethodnoj ili slijedećoj strofi, kao u strofi I 42 ruk. 1434/2):

I 80: Ti postavi meni u ruku
Vlast moguchje od scibike,
S'kojom krotim vietar buku,
I gogine tescke i prike.

Slično je u strofama II 20, 30, 34 (ruk. 1434/3):

II 34 S'ugovora sidavnosti
Ne snam jel nas on svjetovo,
Odluceno al s'gorkosti
Od udesa biesce ovo.

Vergilijev izraz „sive dolo seu...ferebant“ nije sintaktički čvrsto povezan sa prethodnim tekstom, pa je Hidžin stilski zahvat na mjestu.

- II 49 Kojagodir stvar je u tomu
Nek svak od vas marsko e gleda,
Garske er dari sârzu u momu
Bude strahu od sasedâ.

Prvu kratku sintaktičku cjelinu originala „quidquid id est“ Hidža izriče već u prvom osmercu, pa mu je drugi osmerac puni dodatak, kako bi drugu sintaktičku cjelinu izveo ponovo u dva osmerca.

- II 56 Gradu Troje josctera bi
Tvîm darscjavam gospodova,
I u sygivotu josc stala bi
Tvardja visgna Priamova.

I ovdje su za dva sintaktički paralelna polustihia Hiždi potrebna po dva osmerca, pa su onda nužna i proširivanja, osobito prvog predikata „staret“, koji Hidža na svoj način izlaže u cijelom drugom osmercu.

Slična sx proširivanja u strofi II 60 (ruk. 1434/3):

- II 107 On vas treptii, kô dano ga
Unutargni strah ometa;
Poce is sarza himbenoga
Sliedit govor svoj opeta.

Da Vergilijevu misao sa dva predikata (*prosequitur, fatur*) i jednim participom (*pavitans*) izvede u četiri osmerca, Hidža nužno nešto dodaje. On u stvari goli particip „pavitans“ iznosi u dva prva osmerca.

Veliko proširivanje našao sam u strofama II 234, 107 i XII 388, gdje Hidža izvodi samo jedan dio heksametra (ruk. 1434/2):

- II 424: S'toga na nas usbugneni
Obratisce vas gniv boja,
I ostasmo pridobieni
Od navale, i od broja.
- II 190 Nek Bogovi, ki sva sudu,
Narizagna tako prika
Sva sva svarnut naiprie budu
Na ovoga slokobnika.
- XII 704 Junackoga sarza obba su,
I rattiti obba vriedni,
Da hrabrenstvo i srechie su
Ismiesciani tu saiedno.

Najveće proširivanje nalazim u strofi II 218 (ruk. 1434/2):

- II 391 Mi s'orusgiem gnihovime
Na gne chemo udarati,
Pod sastorom i nochnime
Nevidieni gnih smizati.

Svi nam navedeni primjeri proširivanja u omjeru 1 : 4, a pogotovo onih nekoliko sa još većom razlikom u odnosu stihova, govore jasno

da je Hidža Vergilijev tekst kadšto i parafrazirao. U drugom pjevanju takvih primjera nalazim preko 50, a u dvanaestom preko 60. To nije maleni broj i upravo takva proširivanja Hidžin prijevod prave nešto duljim od originala.

U svojoj Eneidi Hidža ima i manjih proširivanja. Tako on ponekad sintaktičku cjelinu od heksametra i po reproducira u jednoj strofi (1,5 : 4), odnosno širu sintaktičku cjelinu od tri heksametra donosi u dvije strofe (3 : 8). Tako u strofama XII 6, 28 i 42 (ruk. 1434/3 i 2):

- XII 10 Tada kraglju on ovi e
Smuchjen govor upravio;
Nejma stvari, koju nie
Turno ucinit odlucio.
- XII 47 Silnih misli cich sgjamora
Isgubisce rieci mu usti,
Nu cim stece glas ghovora,
Ovako se on isusti.
- XII 75 Idmon teklich neka leti
K' Nadcelniku Trojske sille,
Ove rieci mē odnieti,
Kê mu nechje biti mille.

Isto tako i dvije sintaktičke cjeline koje okupiraju tri heksametra Hidža izvodi n dvije strofe, Tako u strofi II 136—7 (ruk. 1434/3):

- II 241—243 O mē rodno miesto, o Troja
O kuchiscite od Bogovi,
O Dardanski miri s'boja,
Kê glas po svem svietu slavi.
Na istom praghu on od vrati
Sa cetarkrat ustego se,
I u utrobi cetarkrati
Svek orusgia saciuo se.

Hidža u biti ništa ne dodaje, ali ipak za „o patria“ on veli: o mē rodno miesto, o Troja!

Slično je u strofi II 285—6 (ruk. 1434/2):

- II 523—525 K' nammi ovdira pridrussgi se,
Ovi chje otar svih braniti;
Ter ako i to nesgodi se,
Ovdi chemo skupno umriti.
Isgovori docim ova,
Usa se ga je privriesgilla,
Pod obranu i Bogova
Starza u sveti stan stavilla.

U prvoj strofi Hidža svakom od tri polustih posvćuje po jedan osimerac, ali onda sam stvara jedan stih, a to je treći. U drugoj strofi dvije Vergilijeve sintaktičke cjeline daje on u po dva osmerca uz doatak „pod obranu i Bogova“ ponovno u trećem stihu.

* * *

Mislim da sam ovim primjerima dovoljno razjasnio tehniku Hidžina reproduciranja Vergilijevih heksametara u strofe rimovanih osmeraca. Hidžine strofe sačinjavaju ponajviše sintaktičku cjelinu, a ponekad dvije strofe mogu biti u paratatičkom ili hipotaktičkom odnosu, kao npr. II 2 i 3, II 6 i 7. Njegovi su osmerci uglavnom sintaktički zaokružene cjeline, ali oni znadu teći i do nekog dijela donjeg stiha.

Hidža će najjednostavnije i najvjernije prenijeti u strofu dva idejno povezana heksametra, osobito ako je svaki od njih i sintaktički zaokružen. To su oni slučajevi reproduciranja u odnosu 2 : 4. odnosno 1 : 2. To će Hidža raditi i onda ako misaona cjelina izražena u dva heksametra sadrži dva nesimetrična dijela.

Misaonu cjelinu koju Vergilije izvodi u tri heksametra sa nesimetričnim sintaktičkim dijelovima Hidža će sada, na temelju proširivanja, izvesti u dvije strofe, a sada će, na temelju skraćivanja teksta, zbiti u četiri osmerca.

Jedan nezavisni i zaokruženi heksametar, ako mu ne uspije izraziti u prethodnoj ili slijedećoj strofi, Hidža nužno iznosi u jednoj strofi. Većih proširivanja nalazim i u omjerima 0,7—0,6—0,5 : 4, a manjih u omjerima 1,2, — 1,5 : 4.

Veoma rijetko će Hidža jedan heksametar reproducirati jednim osmercem, ili pak četiri heksametra sa četiri osmerca.

Sve ovo što je dosad rečeno dosta jasno govori o tome da je Hidža često odstupao od Vergilijeva teksta, sada ga skraćujući, a sada proširujući. To je njemu bio imperativ njegove izabrane metričke forme, rimovane osmeračke kvartine⁷.

Primljeno 9. novembra 1982.

RIASSUNTO

Š. Šonje: QUALCHE NOTIZIA SULLA TRADUZIONE DELL'ENEIDE DI VIRGILIO FATTA DA ĐURO HIDŽA

La traduzione dell'Eneide di Virgilio di Đuro Hidža, finora rimasta come manoscritto, per noi oggi è interessante soltanto come opera del nostro patrimonio culturale, creata secondo i rigorosi criteri di traduzione della antica letteratura di Dubrovnik. Oggi a noi interessa la tecnica con la quale Hidža, in armonia con la tradizione letteraria di Dubrovnik, ha trasfuso l'esametro di Virgilio in strofe di ottonari rimati. Senza dubbio il lavoro è stato difficile a cause dello schema metrico non comune nel quale Hidža ha fuso l'Eneide di Virgilio ed a causa della natura del tutto diversa del ritmo latino e del nostro ottonario. Hidža riesce a riprodurre appena una parte dell'esametro con due ottonari, e inoltre egli a volte condensa ed a volte allarga il testo originale per ottenere armoniose e collegate quartine di ottonari. Il numero dei suoi ottonari nei confronti del verso originale ha il rapporto, all'incirca, di 1 : 2,1 — cosa che ci fa capire che Hidža si è attenuto abbastanza fedelmente al testo originale.

⁷ Osjećam dug da se osvrnem na Dukatovu tvrdnju: „Hidža je epigon u prevođenju“ (nav. dj. str. 222), ali to ću uraditi drugom zgodom.